

Muhacir Mahallelerinde Mekteplerin Kurulması: Hiyerarşi, Pazarlık, Taahhüt [1877-1913]

The Establishment of Schools in Immigrant Neighborhoods: Hierarchy, Bargaining, and Commitment [1877-1913]

Meryem Karabekmez*

Öz

Osmanlı Devleti'nin 1877-78 yıllarında Rusya karşısında mağlup olmasının sonuçlarından biri Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru toplumun demografik yapısını değiştirecek büyüklükte kitlesel göçlerin gerçekleşmesidir. Bu çalışma, Harbi müteakip Osmanlı topraklarına hicret eden ve yeni bir yerleşim yeri oluşturmak durumunda olan binlerce muhacirin, mahallelerinde önemli kamusal binalardan olan mektepleri ortaya çıkarma serüvenini incelemiştir. Bazı mahallelerde muhacirler dilekçe ile hallerini arz etmişler ve yetkili mercilerden yardım talep etmişlerdi. Bu çalışma ile Osmanlı coğrafyasında eğitimde kullanılmak üzere çok farklı yerel kaynakların olabildiği hatırlatılmış; muhacir mahallelerinde yerel kaynaklar dışında mektep yapımını mali yönden destekleyen nezaretler ve finans kaynakları altı maddede incelenmiştir. Akabinde muhacirlerin yerleştiği İlimbey Karyesi'ne ait mektebin yapılıma süreci detaylandırılmıştır. Son olarak muhacir ihtiyaç heyeti ile Çiftlikât-ı Hümâyûn memurları arasında mektep yapımına dair taahhütnamelerin imzalandığı gösterilmiştir. Muhacir halkı temsil eden ihtiyaç heyeti ile resmî görevliler arasındaki anlaşma süreci ve mektebin meydana getirilmesi meselesi Joel S. Migdal'ın "Toplum içinde devlet" yaklaşımı ile değerlendirilmiştir. Neticede bazı muhacir mahallelerinde mektebin yapımına destek olan memurların, gerekli malzemelerin temini ve masrafların paylaşılması amacıyla muhacir ileri gelenleriyle görüştüğü ve gerektiğinde bir sözleşme metninin oluşturulduğu, muhacir halkın bu süreçte sahip olduğu aktif rol vurgulanarak ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: mektep, muhacir mahalleleri, ihtiyaç heyeti, taahhütnâme.

Abstract

One of the consequences of the Ottoman Empire's defeat by Russia in 1877-78 was the mass migration from the Balkans and the Caucasus into Ottoman territories, on a scale substantial enough to alter the demographic structure of society. This study analyzes how thousands of immigrants, who migrated to Ottoman territories after the war and had to form new settlements, established schools- one of the essential public buildings - in their neighborhoods. In some neighborhoods, refugees presented their situation and requested assistance from official authorities by submitting petitions. This study reminds us that various types of local resources existed across Ottoman geography for educational purposes. In the immigrant neighborhoods, the directorates and financial sources supporting school construction have also been investigated under six categories. Following this, the construction process of the school in İlimbey village, where the immigrants had settled, has been examined in detail. Finally, it has been demonstrated that contracts regarding the construction of the school were signed between the advisory council and the officials of the Imperial Estates (Çiftlikât-ı Hümâyûn). The negotiation process between the advisory council, representing the immigrant community, and state officials, as well as the establishment of the school, has been evaluated using Joel S. Migdal's "State-in-Society" approach. As a consequence, it has been revealed that in specific immigrant neighborhoods, officials supporting the construction of the school met with prominent members of the immigrant community to negotiate the procurement of necessary materials and the sharing of expenses, and that when essential, a formal contract was drafted. The analysis highlights the active role assumed by the immigrant population throughout the process.

Keywords: school, immigrant neighborhoods, council of prominent members, letter of commitment.

* Sorumlu yazar - Corresponding author & Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı meryemkarabekmez@gmail.com

Araştırma Makalesi - Research Article & Benzerlik / Similarity: 16

Başvuru - Submitted: 17 Ağustos 2025 & Kabul & Accepted: 2 Ocak 2026

Bu çalışma Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar danışmanlığında 30.10.2023 tarihinde tamamlanan "93 Harbi'nden Balkan Savaşlarına Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Eğitimi (1877-1913)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023).

This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Education of Immigrants in the Ottoman Empire from the Ottoman-Russian War to the Balkan Wars (1877-1913)", supervised by Prof. Fatih Mehmet Sancaktar (Ph.D. Dissertation, İstanbul University, İstanbul, Türkiye, 2023).

Atif & Citation: Karabekmez, M. "Muhacir Mahallelerinde Mekteplerin Kurulması: Hiyerarşi, Pazarlık, Taahhüt [1877-1913]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 28 (2026): 419-437.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye

This is an open-access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Giriş

Osmanlı Devleti'nin belini büken 93 Harbi, devletin ekonomik, siyasi, demografik ve kültürel açıdan muvazenesini değiştirmiş; savaşın maddi-manevi bedeli, zamanın getirdiği yeniliklerle yoğrulmuş, hem yönetsel hem toplumsal düzeyde bir dönüşüm kendini göstermiştir. Yeni yüzyıla varıncaya dek varlığını Allah'a dayandıran yönetim, artık milletin varlığını ön plana koyarak milleti oluşturan unsurlardan yeni bir devlet ideolojisi yaratmaya niyetlenmiş; merkezîyetçilikle beslenen bir bürokrasi oluşturmuştur.¹ Devletin ekonomik krizi savaş esnasında derinleşmiş ve devlet uluslararası arenada prestijini kaybetmiştir. Buna rağmen Osmanlı ulaşım ve iletişim devrimini, nüfus sayımını ve sanayileşmenin önemli adımlarını savaşın yaralarını sarmaya çalıştığı bir dönemde gerçekleştirmiştir. Mekteplerin çoğaltılması ve eğitimin kurumsallaşması amacıyla yapılan icraatlar, harbi müteakip eğitim meselesini önceleyen Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulanmıştır.² Vilayetlerde maarif meclisleri kurulmuş; buralara taşranın eğitim meselesinden sorumlu maarif müdürleri görevlendirilmiştir.³ Osmanlı-Rus harbi neticesinde Osmanlı topraklarına yönelik kitlesel göç hareketleri sebebiyle, muhacirlerin yerleşim problemleri, gıda, sağlık hizmeti, eğitim imkânları gibi her türlü meselesi bürokratların gündemine dâhil olmuştur.

Hali hazırdaki yerleşim yerlerine taşınan muhacirlerin yanı sıra metruk arazilere yerleş(tiril)enler de mevcuttur. Kimi zaman bataklıkları yeşerten bu insanlar, yaşadıkları yere hayat getirmişler, yeni mahallelerin, ilçe merkezlerinin ve hükümet binalarının oluşmasına vesile olmuşlardır. Mahallelerinde mektep-mescit ikilisi neredeyse hane gibi temel ihtiyaçlardan birini teşkil etmiştir. Bu sebeple muhacirler yerleştikleri mahallede evlerini inşa ederken bir yandan da cami-mektep/mescit-mektep⁴ ikilisini nasıl yapacaklarını dert edinmişlerdi. Muhacir mahallesinde bir mektebin sermayesi nasıl sağlanıyordu? Muhacirlerin mektep sahibi olmak istemesinin pratikte nasıl bir toplumsal ve idari karşılığı

¹ Mustafa Gündüz, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar," *Muhafazakar Düşünce* 4/XVI-XVII (2008): 176.

² *Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nin 1869'dan sonra uygulamaya geçirilmesi hemen mümkün olmadı. Maarifin mekteplerle ve vilayetlerde kurulan maarif meclisleriyle yaygınlaştırılmasından ve maarif komisyonu kurulmasından bahseden 17 Nisan 1882 tarihli Meclis-i Kebir-i Maarif kararı için bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif Kalemi (MF.MKB)* 20/160.

³ Maarif Müdürlerinin görevlendirilmesi süreci ve eğitimin modernleşmesindeki rolleri için bkz. Yazar, (2012).

⁴ Muhacir çocuklar için inşa edilen sıbyan ve ibtidâî mektepleri genellikle cami veya mescit ile birlikte yan yana inşa edilmişlerdi. Bu durum sadece muhacirlere özgü değildir. Osmanlı toplumunda mescit ile mektebin bitişik nizam yapılması uzun yıllardan beri süregelen bir özelliktir. Hatta Osmanlı toplumundaki bu özellik Mekâtib-i İbtidaiye müfettişi Ali Bey tarafından 1911'de İzmit mutasarrıflığına verilen raporda şöyle zikredilir: "Her mescit ve cami'-i şer'îf karibinde bir mektep odacığı yapmak beyne'l-İslam mütad olduğundan hemen mescitsiz köy ve mektepsiz mescit enderdir. Bkz. BOA, *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.)* 294/78-1. Bazen mektep caminin içindeki bir odadan ibaret olabiliyordu. "...Ebu'l-Fazl cami'-i şerîf derûnunda kâin Esmâ Hatun ibtidâî mektebinin..." ifadesinden mektebin caminin içinde olduğu anlaşılıyor. BOA, *MF.İBT.* 424/79-1, 20 Nisan 1913. Bu çalışmada gereken yerlerde "cami-mektep" şeklinde kullanıldı. İhtiyaç duyulmadığı sürece sadece "mektep" ibaresi yazılmıştır.

vardı? Kendilerinin bu süreçte üstlendikleri roller nelerdi? Bunlar çalışmanın cevap vermeye çalıştığı sorulardır. Yakın dönemde yapılan Osmanlı’da göçle ilgili çalışmalar, konuyu farklı disiplinlerle birlikte ele alarak literatüre yeni bakış açıları kazandırmıştır.⁵ Ancak muhacirlerin eğitimi, çocuklarının okuduğu mektepler hakkında sınırlı sayıda çalışma vardır.⁶ Literatürdeki bu eksikliğe bir katkı mahiyetinde yazılan çalışmanın temel kaynakları, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nde yapılan araştırma neticesinde temin edilmiştir. Özellikle Hazine-i Hassa Nezareti bünyesindeki iradeler ve aynı bakanlığın tahrirat kalemi evrakları, çalışmanın özünü oluşturmuştur. Öncelikle yasal düzenlemelere göre mekteplerin mali kaynakları açıklanmış, akabinde muhacir mahallelerinde mekteplerin masraflarını karşılamak için kullanılan mali kaynaklar altı maddede incelenerek meselenin sahada nasıl gerçekleştiği gösterilmiştir. Bunu muhacirlerin oluşturduğu İlimbey Karyesi’ndeki mektebin meydana gelme serüveni takip etmiştir. Son olarak muhacir ileri gelenleriyle resmî görevliler arasında mektep inşasına dair sözleşmeler imzalandığı beyan edilmiş ve mekteplerin ortaya çıkma süreci Joel S. Migdal’ın “toplum içinde devlet” yaklaşımından faydalanılarak açıklanmıştır.

Osmanlı Devleti’nde ilk modern eğitim kurumları 18. yüzyılın son çeyreğinde âlî mektepler seviyesinde kurulan mühendishaneler olmuştur. II. Mahmud döneminde rüştiyenin ilk örnekleri, Abdülmecid döneminde de idâdiler açılmaya başlanmıştı. Başka bir deyişle modern eğitimin kademeleri 19. yüzyılın ilk yarısında neşvünemâ olmuştur. 1869’da hazırlanan *Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi* ile modern eğitim sisteminin şeması oluşturulmuş; eğitimin basamakları, özel okullar, vilayet maarif meclisleri ve eğitimin mali kaynakları maddeler halinde açıklanmıştır. Böylece eğitimin kurumsallaşması ve merkezileşmesi yönünde mühim bir adım atılmıştır.⁷

⁵ Hamed-Troyansky Müslüman muhacir köylerinde iskân politikası ile köy ekonomisini incelemiştir. Kuzey Kafkasya muhacirlerinin iskân edilme sürecini (1860-1914) fiziksel imkanların yanında muhacirlerin pazarlık yapma kabiliyetlerine göre üç farklı modelle sunmuştur. Vladimir Hamed-Troyansky, *Empire of Refugees North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State* (USA: Stanford University Press, 2024), 23-185. 1857 tarihli Muhacirin Nizamnâmesi çerçevesinde iskân politikasını değerlendiren Fratantuono aynı zamanda bu büyük nüfus hareketinin toplum sağlığına ve muhacirlerin koşullarına etkisini incelemiştir. Ella Fratantuono, *Governing Migration in the Late Ottoman Empire* (UK: Edinburgh University Press, 2024). Yine başka bir çalışma “nân-ı azîz” üzerinden Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin Osmanlı Devleti’nde kültürel bir kimlik kazanma sürecini değerlendirmiştir. Fredrick Walter Lorenz, “A Taste of Empire: Sacred Bread, Refugees, and the Making of Ottoman Imperial Subjects,” *Global Food History* (2025): 4-20. (erişim: 12.06.2025).

⁶ Konuya yönelik çalışmalardan bazıları: Pelin İskender Kılıç, “Mehmed Esad Safvet Paşa’nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları,” *Journal of History Studies* 3/IX (2017): 115-120; Habibe Polat, “II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi,” *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 2/III (2020): 133-150. Nuri Güçtekin, “Çerkes Teavün Mektebi,” *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 23/XII (2013): 1-21. Derya Derin Paşaoğlu, “93 Harbi Sonrası-Muhacir Sorunlarına Kurumsal Çözümlerden: Yetim Muhacir Kız Çocuklar İçin Açılacak Mektebe Dair Emirname Üzerine Değerlendirme,” *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) -Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyumu 1-2 Kasım 2018 İstanbul Bildirileri*, haz., Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Aslan vd. (İstanbul, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2019), 360-382.

⁷ Arzu Meryem Nurodoğan Demirkıran, “Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Eğitim (1775-1876),” *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, haz. Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020), 74-5.

1. Sıbyan ve İbtidâî Mekteplerin Mali Kaynakları

Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne (1869) göre devletin maarife yönelik ödeneği, zorunlu eğitim kuralına uymayanların ödediği ceza, zenginlerin bağışları, vakıf gelirlerinden eğitim için ayrılan para ve çeşitli yardımlar maarifin geliştirilmesine yönelik bütçeyi oluşturuyordu.⁸ Aynı Nizamnâme'ye göre taşradaki ibtidâî mekteplerinin maliyetleri okulun civarında mukim halka ait olup merkezi yönetimin sorumluluğunda değildi.⁹ 1880'de sıbyan ve rüştiye mekteplerinin yönetimi resmen Maarif Nezareti'ne bağlı olmakla birlikte fiilî denetimleri cemaat meclislerinin sorumluluğu altındaydı. Bu durumda cemaatler idare ettikleri okullarla ilgili bir meselede merkezde Maarif Nezareti'ne taşrada ise maarif meclislerine müracaat etmişlerdi. Maarife yönelik sarf edilecek vakıf gelirleri, munderise vakıfların¹⁰ akarı Maarif Nezareti ve meclisler aracılığıyla cemaat meclislerine verilmişti. Bu meclisler eğitim masraflarını, öğretmenlerin işe mübaşeret ettikleri zamanı ve maaşlarını kaydederek maarif meclislerinin onayına sunmaktan mesuldüler. Ayrıca ihtiyaç sahibi öğrencilere ve okul personeline destek olmak ve zaman zaman başarı ödülleri verebilmek için meclis sandıklarında belirli bir meblağ bulundurulmalıydı. Mektep binalarının fiziksel yönden iyileştirilmesinden de sorumlu olan meclisler, gerektiğinde ibtidâîye ve rüştiye mekteplerinin kurulması girişiminde bulunurlardı.¹¹

Devlet, eğitimin yaygınlaşması için düzenli bir gelir olması adına 1884'te Maarif Hisse-i İlanesinin toplanmasına karar vermiştir.¹² Bu vergi idadi mekteplerini desteklemek amacıyla toplanmıştır. Fakat bazen stratejik yerlerde finans kaynağından yoksun olan ibtidâî ve rüştiye mekteplerine yönelik kullanılmıştı. Mesela Rumeli'deki mekteplerin koşulları, bölgenin yabancı okullarından geri kalınmaması adına mevzubahis vergi harcanarak iyileştirilmişti.¹³

⁸ *Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*, madde 192. Bkz. Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı, XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, haz., Taceddin Kayaoglu (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 457-458.

⁹ *Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*, 4. maddesi: "Sıbyan mekteplerinin masârif-ı inşâiye ve tamiriyesi ve muallimlerinin muhassasâtı ve masârif-ı sâiresi mahalle ve karyesinde bulunan cemâatlerinin heyet-i umûmiyesi tarafından tesviye olunacaktır." Mahmud Cevad, *a.g.e.*, 424-425.

¹⁰ Munderise vakfı, esas işlevini yerine getiremeyen, kullanılmayan, dolayısıyla akarından da istifade edeni olmayan vakıflardır. Bkz. Yakup Karataş, "Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Munderisenin Maarife Terki," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 57 (2016): 1841.

¹¹ Rüştiye ve ibtidâî mekteplerine yönelik cemaat meclislerinin görevlerini içeren 1880 tarihli Nizamnâme, BOA, *Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES.)* 5/50, 4. Arzu M. Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)* (İstanbul: Çamlıca, 2016), 323-24.

¹² Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908, Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001), 146.

¹³ İşkodra Vilayeti'nde biriken maarif hisse-i îlanesinin yereldeki eğitim kurumları için kullanılması uygun bulunmuştu. Bkz. 19 Kasım 1886 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, BOA, *Meclis-i Vükela Mazbatası (MV.)* 14/29. Maarif îlanesinin İstanbul'a gönderilmeyip biriktirildiği bölgeye teslim edildiği yerlerden bazıları "Zor Sancağı, Kudüs, Suriye, Hicaz, Yemen ve Trablusgarb vilayetleridir." Bkz. Nurdoğan, *a.g.e.*, 307, 342. Hisse-i maarifin İşkodra'da rüştiye masrafında kullanıldığı da söylenmelidir. Bkz. İlkay Erken, "II. Abdülhamid Devrinde İşkodra Vilayeti'nde Rüşdiyeler," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/II (2021): 486. Mevzubahis verginin her zaman bu şekilde kullanılmasına izin verilmedi. Mesela Gümülcine Kazası'na bağlı

Tablo 1: II. Abdülhamid Dönemi'nde Eğitimin Mali Kaynakları¹⁴

Öşür vergisinin 396/10000'lık değeri
Maarif hisse-i iânesi
Okul ücretleri
Memur maaşlarındaki eğitime destek payı
Mekteplerdeki "bakkaliye mültezimlerinin" ödedikleri meblağ
Bankada tutulan okul parasının faiz geliri
Müsakkafat vergisine yapılan %5'lik zam
Hayvan kesiminden alınan vergiye getirilen ek ödeme
Piyango gelirleri
Münderise vakıf gelirleri
Yerel şartlara bağlı farklı gelirler
Vakfedilen mülklerin gelirleri

Piyangolardan ve terk edilmiş ya da bağışlanmış mülklerden sağlanan gelirler mahallelerde inşa edilen mekteplerin finansmanında kullanılmıştır.¹⁵ Münderise vakıflardan aktarılan akarın ilköğretime harcanmasının yanında vilayet maarif müdürleri inisiyatif alarak başka finans kaynakları da bulmuşlardır.¹⁶ Bu şekilde keşfedilen kaynaklar, bölgenin özelliklerine göre farklılık göstermişti. Mesela Yemen'de kahve vergisinin bir miktarı ile sanayi mektebi yapılmasına karar verilmişti.¹⁷ İskeçe'de köprüyü kullanan araba ve at gibi binek hayvan ve araçlardan Gureba Hastanesine ve ibtidâî mektebine harcanmak üzere geçiş vergisi alınmıştı (1895).¹⁸

Teoride mahallelere ibtidâî mektepler yapılmasının Maarif Nezareti'nin sorumluluğunda olmadığı, mahalli cemaatin çeşitli gelirleri birleştirerek mektep yapması gerektiği tekrar hatırlanabilir. Ancak bunun pratikte her zaman geçerliliğini koruyamadığı, pek çok mektebin inşaat yapımına Maarif Nezareti gibi Maliye, Evkaf ve Hazine-i Hassa nezaretlerinin de destek verdiği ortaya çıkmıştır. Özellikle misyonerlerin önemli faaliyetlerde bulunduğu, çeşitli eğitim kurumları açtıkları vilayetlerde, Müslüman çocukların yabancı mekteplere muhtaç olmaması adına devlet mektep yaptırmaktan geri durmamıştır. Siyasi

Osmaniye Köyü'nde yapılacak mektep ve cami için bu verginin kullanılmasına Maarif Nezareti razı olmuştur. BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)* 1088/67-1; *MF.MKT.* 1088/67-2.

¹⁴ Nurdoğan, a.g.e., 291-2.

¹⁵ Bu mekteplerin yönetimleri ve gelirlerinin artırılması için çalışmalar yapmak, Maarif Nezareti tarafından belirlenen müfredatın uygulanması ve iyi öğretmenlerin seçilmesi kaza ve livalarda bulunan Maarif Komisyonlarına havale edilmişti. Bu komisyonların başkanları ve üyeleri de Maarif Müdüriyeti'nin bilgisi dahilinde olacak şekilde vilayet idaresi tarafından görevlendirilmişti. Bkz. *Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi*, 1907, s.332.

¹⁶ Bir örneği için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Maarif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in raporları ve müslim ve gayrı müslim eğitimi: II.Abdülhamid devri Selanik taşrasında maarif meselesi (1885-1886)", *Tarih ve Toplum* 1/II (2005): 113-147. Maarif müdürlerinin gelir kaynağı bulma dışında gönüllü bir şekilde yaptıkları bazı işler için bkz. Karabekmez, a.g.e., 53-57.

¹⁷ *İkdam Gazetesi*, 23 Mart 1899'dan aktaran Veysel Akto, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İkdam Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)" (yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017), 60.

¹⁸ BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 350/54-4.

ve stratejik yönden önemli bölgelerde de finansmanı devlet hazinesinden sağlanan mektepler olmuştur.¹⁹

Evlerini, bağ-bahçelerini, mülklerini bırakmak zorunda kalan yahut bunların yakıldığına şahit olan, Osmanlı topraklarına sığınan muhacirler, yerleştikleri mahallelerde ne derece mektep yapma kudretine malik olabilirlerdi? Bu mahallelerde de mekteplerin meydana gelmesinde maarif için harcanmak üzere çeşitli gelirlerin kullanılması kaçınılmazdı.

2. Pratikte Muhacir Mahallelerinde Mekteplerin Mali Kaynakları (1877-1913)

Muhacir mahallelerinde ibtidâi veya sıbyan mektebinin yapımı için Maarif Nezareti bünyesinde ayrı bir kalem olmayıp, diğer mekteplerin yapımındaki gibi mahalleli kendi arasında para toplamış, fiziksel olarak inşaatın yapımını da gerçekleştirmişti. Mesela inşaat için gereken keresteleri ormanlardan muhacir halk toplamıştı. Halkın maddi ve manevi gücü yetmediğinde bürokratik birimlere başvurulmuştur.

Muhacir mahallelerindeki mektepler için kullanılan bazı kaynaklar, normalde bu amaçla tahsis edilmemiş olmakla birlikte, istisnâ olarak okul yapımında harcanmıştır. Bu kaynakların müsaitlik durumu mahallenin yerel şartlarına, stratejik önemine göre farklılık göstermiştir. Mevzubahis kaynaklardan biri muhacirlerin verdikleri vergidir. Muhacirler dönemsel olarak değişmekle birlikte yerleştikten sonra bir süre vergi vermeyerek yeni hayatlarını kurmaya çalışmışlardır. Vergiden muaf oldukları süre tamamlandıktan sonra, vergi vermişlerdir. Ancak bazı durumlarda bu ödeneğin, mahalleye yapılacak cami ve mektep için harcanması söz konusu olmuştur.²⁰ Mesela Şile Kazası'na bağlı Saffetiye, Ökrezi ve Hamidiye Karyeleri'ne yapılan cami ve mektebin inşa sürecinde muhacirlerin ödedikleri vergiler kendilerine bırakılmıştı.²¹ Bu vergilerin bu şekilde mektep inşası için kullanılmasına her zaman müsaade edilmemiş, ancak gerekli durumlarda bu yola başvurulmuştur.

Muhacir mahallelerinde mekteplerin yapılmasında yahut tamirinde kullanılan başka ödenekler de vardı. Bu çalışmanın araştırma sürecinde tespit edilen önemli bir fon, Maliye, Evkaf ve Maarif Nezaretleri bütçelerine cami ve mektep inşasına yahut onarımına harcanmak üzere verilen 1000 lira ek ödemedir.²² Evkaf Nezareti, bu bütçeyi hayır maksadıyla inşa edilmiş ve herhangi bir geliri bulunmayan yapıların onarımında; Maliye Nezareti, yeni teşekkül eden köylerde cami yapımında değerlendirmeyi öngörmüştür. Maarif Nezareti ise yeni mekteplerin yapımında mevzubahis ek ödenekten istifade etmiştir.²³

¹⁹ Mesela İskodra'da ve Kosova'da Arnavut aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne ve padişaha olan sadakat duygularını kuvvetlendirmek amacıyla ilköğretimin gelişmesi bilhassa önemsenmiş, mali destek devlet tarafından sağlanmıştır. Bu ve benzer örnekler için bkz. Somel, *The Modernization of Public Education*, 156-159.

²⁰ BOA, *DH.MKT.* 1392/76-1. Mesela Ertuğrul Sancağı'na yapılması planlanan 69 mektebin ve 70 caminin inşaat masrafları için muhacirlerin vereceği iki yıllık vergi miktarının kullanılması gündeme gelmişti. Bkz. BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)* 108/4644-2; *DH.MKT.* 1736/67-1; *MV.* 21/66-2.

²¹ BOA, *Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)* 2584/18-15.

²² BOA, *Bâbîâlî Evrak Odası (BEO.)* 866/64881-5.

²³ BOA, *MF.MKT.* 882/24-1.

1895'ten 1902'ye kadar varlığını koruyan tahsisatın bu süreçte²⁴ muhacir mahallelerine yapılan bazı mekteplere de faydası olmuştur. Maliye, Maarif ve Evkaf Nezaretleri muhacirlere yönelik mektep masraflarını gündeminde tutan önemli nezaretler olarak, kendilerine tahsis edilen bu ödeneği mekteplerin yapımında kullanmaktan imtinâ etmemişler, bu konuda esnek davranmışlardır.²⁵

Çoğu zaman muhacirler mektep için gereken masrafı karşılayamadıklarından çeşitli nezaretlere, vilayet idarelerine ve mahalli meclislere başvurmuşlardı. Ancak bunlar gibi resmî yerlerden hiç destek bulamayan pek çok muhacir mahallesi olmuştur. Mesela Edirne'nin İskeçe Kazası'nda cami ve mektep için ihtiyaç duyulan 22,000 kuruş bürokratik birimlerden temin edilememiş; resmî kaynaklar yerine üst düzey görevliler, vilayet-teki zengin ve cömert kişiler vesilesiyle para toplanması önerilmişti.²⁶ Mekteplere finans kaynağı bulmak için kullanılan yöntemlerden birisi de vilayet merkezinden ve merkeze bağlı kazalardan yardım toplanması olmuştur. Hayır hasenat yapan vatandaşlar tarafından mekteplerin inşa edilmesi Osmanlı topraklarında nadirattan değildir.²⁷ Bu durum bazen varlıklı muhacirlerin yerleştikleri mahalleye mektep yaptırması şeklinde gerçekleşmiştir. Muhacirlerden imkânı olanlar mektep ve cami yaptırmakla kalmamışlar, kurumların icraata geçmesinden sonra oluşacak masraflar için vakıf kurmuşlardır.²⁸

Varlıklı muhacirlerin veya mahalleliden yardım toplayabilen nüfuzlu kişilerin mekteplerin ortaya çıkmasındaki rolleri azımsanmayacak ölçüdedir. Sinop'un Gerze Kasabası'nda bulunan Çerkes Zekerîyya Bey mevzubahis kişilerden biridir. Kasabaya bir ibtidai mektebi yaptırmıştır (1902). Mektebe muallim olarak Darulmuallimin Sıbyan şubesi çıkışlı Hacı Hasan Efendi 125 kuruş aylıkla görevlendirilmiştir. Muallim maaşı, kasabanın yerel maarif komisyonu idaresindeyken Duyûn-ı Umûmiye'ye kiralanan tuz mağaralarının akarından ödenmiştir.²⁹ Meclis-i Kebir-i Maarif, Çerkes Zekerîya Bey'in eğitime

²⁴ Maliye, Evkaf ve Maarif Nezaretleri'ne 1000'er lira ek ödenek verilmesine dair 1895 tarihli emir için bkz. BOA, *Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT.)* 882/24-1. Ödeneğin kesildiği tarih için bkz. BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.)* 526/8-17. "320 senesi muvazene-i umûmiyesinin tasdiki sırasında kat' edilen yetmiş iki bin küsur lira maarif tahsisatı meyanında mezkûr bin lira da dâhil bulunduğu ve bunun bir güne karşılığı kalmadığı gibi maarif bütçesinin müstağni-i beyan olan açığına mebni buna diğer suretle karşılık tedarîği de gayri mümkün olduğundan mahsusât-ı maarif meyanında kat' edilen sâlifü'z-zıkr bin liraya mukabil..."

²⁵ Mesela muhacirler için yapılan mektebe Maliye Nezareti'nin ek ödeneğini verdiğine dair bkz. BOA, *MF.MKT.* 1094/56-3.

²⁶ BOA, *MV.* 78/47.

²⁷ Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Gönen Kazası'nın Hasan Bey Çiftliği'ne yerleşen muhacirlerin oluşturdukları köydeki cami ve mektep erbâb-ı hayrat tarafından yaptırılmak istenmiştir. Bkz. BOA, *DH.MKT.* 2393/69. Konuyla ilgili olarak makalenin üretildiği tezin "Mektep Yaptıran Muhacirler" başlıklı kısma bakılabilir.

²⁸ Örnekler için bkz. Nilüfer Ateş, "Bursa'da Kurulan Muhacir Vakıfları," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/XXXIX (2020): 685-711. Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları," *Vakıflar Dergisi* 5/V (1994): 465-90. BOA, *MF.MKT.* 1194/63-4; Yazar, (2023), 291-8.

²⁹ BOA, *MF.MKT.* 630/32-1. Zekerîya Bey'in bu eylemi Maarif Nezareti tarafından "hizmet-i müftechire" olarak tanımlanmıştır. Bkz. BOA, *MF.MKT.* 630/32-4.

verdiği desteği takdir etmiştir. Nihayetinde bu örnek davranış gazetelerde duyurulmuştur.³⁰ Böylece hem Zekeriya Efendi'nin kamu hizmeti olarak yaptığı güzel amel alenen tebrik edilmiş, hem de hali vakti iyi olanlar maarife yönelik böyle güzel işler yapmaya davet edilmiştir.

Mekteplerin meydana gelmesinde en önemli kaynaklardan biri de padişah II. Abdülhamid'in şahsi hazinesidir. Kullanımı Hazine-i Hassa Nezareti'ne mahsus hazine ile 1900 yılına kadar köylerde 199 ibtidâî mektebi meydana getirilmiş ve 8511 talebenin eğitimi sağlanmıştır.³¹ Bu mekteplerin bir kısmı muhacirler için inşa edilmişti. Zira muhacir halkın önemli bir kısmı Emlâk-ı Hümâyûn arazilerine yerleştirilmiş, mekteplerin masrafları ve yapımıyla ilgili Hazine-i Hassa Nezareti muhacirlere destek olmuştur. Örneğin Ankara'da Akköprü Emlâk-ı Hümâyûn idaresine bağlı Yörük isimli yerde Kafkasya, Kırım ve Dobruca muhacir köylerinde muvazzaf muallimlerin maaşları, Hazine-i Hassa Nezareti tarafından karşılanmıştı (1903).³² Bunun gibi Üsküdar Kısıklı'ya yerleştirilen ve her geçen gün nüfusları artan muhacirlere yapılacak cami ve mektebin 47.600 kuruşluk masrafını da aynı nezaret tedarik etmiştir (1902).³³ Yine Aydın'da aynı yıl Emlâk-ı Hümâyûn arazilerinden Koldere Çiftlik'inde bulunan muhacir mahallesine cami ve mektep kurulması hazine tarafından kabul edilmiştir.³⁴ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Saruhan Sancağı'na bağlı Soma Kazası'nda Filibe Pazarcığı muhacirlerinin yerleştiği mahallede muhacirlerin iâne yoluyla meydana getirdikleri camiye Hazine-i Hassa tarafından 9500 kuruş harcanarak bir minare ve mektep eklenmiştir.³⁵

Muhacir mahallelerindeki mekteplerin inşası için kullanılması resmîyette kabul edilmeyen, fakat şartlar gereği bu amaçla harcanan finans kaynaklarından biri muhacirin tahsisatıdır. Muhacirin ödenekleri muhacirlerin yerleşmelerini kolaylaştırmak amacıyla kullanılıyordu. Ancak bazı muhacir mahallelerinde istisnâî olarak mekteplere harcanmıştır. Mesela Ertuğrul Sancağı'nda Pazarcık Nahiyesi'ne bağlı 31 hanelik çerkes köyünde,³⁶ cami ve ibtidâî mektebi inşaatı için kereste ve diğer malzemeler muhacirler tarafından temin edilmişti. Buna ek olarak lazım olan 4275 kuruş, muhacirin ödeneğinden alınmak üzere hazineden verilmişti.³⁷ Burada muhacirlerin fiziksel olarak mektep ve caminin inşa

³⁰ BOA, *MF.MKT.* 630/32-2.

³¹ BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.) 132/52.

³² BOA, *HH.İ.* 159/25.

³³ İrade-i seniyye, BOA, *HH.İ.* 142/6.

³⁴ BOA, *HH.İ.* 131/64. Ayrıca Aydın Vilayeti'nde 1893-1908 yılları arasında Emlâk-ı Hümâyûn arazilerine yapılan cami ve ibtidâî mekteplerinin inşası için bkz. Hümmet Kanal, "Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlâk-ı Hümâyûn'a İnşa Edilen Okullar," *SUTAD XL* (2016): 162-163.

³⁵ HH.İ. 130/43. Emlâk-ı Hümâyûn arazilerinde kurulan muhacir köylerine Hazine-i Hassa'nın verdiği desteğin tam anlamıyla ortaya çıkarılması detaylı bir arşiv çalışması, vilayet ve maarif salnâmelerinin tetkik edilmesi ile mümkün olabilir. Hümmet Kanal'ın çalışması literatürde bu konuda önemli bir yere sahiptir.

³⁶ Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi, 1303 (1886), 85.

³⁷ "...cami'-i şerif ile mektep masârifinin muhacirin tahsisatına mahsuben hazinece havale-i tesviyesi hakkında." Sadarettin Maliye Nezaretine gönderilen yazı, BOA, *A.İMKT.MHM.* 521/13-3. Bu şekilde muhacirin ödeneğinden yapılması planlanan başka bir cami ve mektep de Niğde Sancağı'na bağlı Ereğli Kazası'nın Orhaniye Karyesi'nde bulunmaktadır. Bkz. IBOA, *İrade Maliye (İ.ML.)* 68/49-3.

sürecine katkıda bulundukları ve devlet ile iyi anlaşarak ortaklaşa iş yaptıkları bir süreç ortaya çıkmıştır. Hatta bürokratik yazışmalardan bu şekilde cami ve mektep masrafları için muhacirin ödeneğinin sık sık kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁸ Bu durum bürokraside şartların zorlandığına, kuralların bazen esnetildiğine ve bürokrasinin henüz dört başı mamur bir şekilde oluşmadığına işaret edebilir.

Muhacir mahallerinde halkın maddi yönden güçsüz olması sebebiyle mektep inşaatının yapılamaması yahut finansman arayışı sürecinde tehir edilmesi söz konusu olmuştu. Maarif Nezareti bazı mahallelerde mektep masrafını karşılamıştır. Halep'in Harim Kazası'na bağlı Yenişehir ve Harran karyelerinde iskân edilmiş olan Çerkes muhacirlerin çocukları için birer ibtidâî mektebi yaptırılması elzemdi. Söz konusu iki mektebin 1906'da Maarif Nezareti tarafından yapılması ve ikisine de birer öğretmen görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı.³⁹ Bunun gibi Şile Kazası'na bağlı Erenler Mezarlığı'nda muhacirlere yapılacak mektep için yerel cemaatin imkânları yeterli olmadığından Nezaret, halkın muhacir olmasına mebnî 1500 kuruş vermişti.⁴⁰

Kategorize edilmesi gerekirse muhacir mahallelerine yapılan mektepler için finans kaynakları şunlardır:

- 1) Hazine-i Hassa Nezareti
- 2) 1895-1902 yılları arasında Maarif, Evkaf ve Maliye Nezaretleri bütçelerine eklenen 1000 lira
- 3) Maarif Nezareti
- 4) Muhacirîn ödeneği
- 5) Muhacirlerin vermekle sorumlu oldukları vergi bedelleri
- 6) Hayırsever ve varlıklı muhacirlerin destekleri

Mektep masraflarının tedarik sürecini 19. yüzyıl Osmanlısının yönetsel değişimlerini ve ekonomik durumunu ele alarak değerlendirmek daha geniş bir perspektif sunabilir. Bürokratik birimlerin nev zuhur olduğu, devlet bünyesinde merkezileşme çabalarının ivme kazanarak devam ettiği bir yüzyılda muhacir mahallelerinde ibtidâî ya da sıbyan mektebi inşasının mahalli kaynaklara dayandırıldığı ama pratikte bunların yetersizliği sebebiyle farklı merkezi ve yerel kaynakların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu süreç için belirli bir dairenin/nezaretin görevlendirilmediği, ihtiyaç halinde uygun finans kaynağı neyse onun kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Maarif, Maliye ve Evkaf Nezaretleri bu mesele ile ilgilenen başlıca bakanlıklardır. Bu durum bürokrasinin değişim ve dönüşüm içinde olduğunu gösterdiği gibi ekonomik darboğazın taşrada eğitim kurumlarının yaygınlaşması sürecine etkisini de yansıtmaktadır. Bürokrasi istediği gibi okullaşma planı yapamamış; yerel aktörlerin sahip oldukları mali kaynağa göre yolunu çizmiştir. Mahalli kaynakların yetersizliği söz konusu olduğunda bürokrasiden yardım talep edilmiş, merkezi bütçe

³⁸ “cami-’i şerif ile mektep masârifinin muhacirin tahsisatına mahsuben hazinece havale-i tesviyesi emsal-i iktizasından olduğunun.” Maliye Nezareti mektubi kalemî 19 Mart 1903 tarihli arz tezkiresi, BOA, A.İMKT.MHM. 521/13-5.

³⁹ BOA, MF.MKT. 944/57-2.

⁴⁰ BOA, MF.MKT. 145/133.

ve diğer yerel kaynakların çeşidine ve miktarına göre okullaşma planları yapılmıştır.⁴¹ Alternatif çözümler bürokrasi ile yerel halk arasındaki pazarlıklarla somutlaşmaktadır. Bu yerel çözümlerin oluşma süreci ile ilgili bir vaka takdimi sonraki bölümde detaylandırılmıştır.

3. Bürokrasi ile Muhacir Halk Arasındaki İlişki: İlimbey Karyesi Mektebinin Ortaya Çıkma Süreci

Mahalle mekteplerinden mahalli cemaatlerin sorumlu olduğu ancak nihayetinde Maarif Nezareti'nin kontrolü altında olduğu zikredilmişti. Nezaret, ihtiyaç duyulan bölgeyi maddi olarak destekleyemediğinde, bünyesinde bu tür mektepler için belirlenen bir bütçe olmadığını ve bunların zaten yerel imkânlarla yapılması gerektiğini hatırlatmıştı. Sonra da mevzubahis mektebin âkibetini -yapılıp yapılmadığını, yapıldıysa nasıl bütçe bulunduğunu- taşra idaresinden öğrenmişti.⁴² Bazı mahallelerde muhacirler mektebe uzak köylerden gelen öğrencilerin ulaşım sıkıntısı yaşadıklarını belirtmiş; bu çocuklar için kalabilecekleri bir ev (bugünkü anlamıyla yurdun) talebinde bulunmuşlardı. Maarif Nezareti'ne göre bu mümkün değildi; öğrenciler yakınlarının evlerine misafir olabilir yahut sadece okula yakın olan öğrenciler rüştiyeye devam edebilirdi. Her şekilde çözüm yolunu nezarete haber vermeleri istenmişti.⁴³ Bu bilgiler merkeze maarif meclisleri aracılığıyla bildirilmişti. Merkezin bu talepleri, Osmanlı taşrasında bürokrasinin işlerliğini ve yönetimini göstermektedir. Ayrıca muhacirler kendi imkânları dâhilinde bir çözüm yolu bulmak zorunda kalmışlardı. Bu şekilde nezaretin bütçesini kullanmadan taşradaki maarif kurumlarında hâkimiyetini sağlayabildiğine dair izler yakalamak mümkündür. Meclis, kedisine yapılan başvuruları görmezden gelmemiş, dilekçeyi veren kişilerle iletişime geçerek hem meseleyi daha yakından tanımış hem de problemin yerelde nasıl çözüldüğünden haberdar olmuştur.⁴⁴

İbtidâî mektepleri, imkânlar yetersiz kaldığında, arzuhal yoluyla istenen yardımlarla inşa edilmişti. Muhacir köylerinde de mektebin meydana gelmesi sürecinde halkın önde gelenlerinden mürekkep bir komisyon oluşturularak, inşaat sürecini takip eden resmî çalışanlarla irtibat sağlanmıştı. Mahalleliden yetenekli ve söz sahibi olanlar bu oluşumda bulunarak mektebin planlanmasında aktif rol almışlardı.

⁴¹ Yerel kaynakların çeşitliliği ve resmî kaynaklarla birlikte kullanımı için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev., Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 194-202.

⁴² Mesela, Yozgat Sancağı'nın Sorgun Nahiyesi'ne bağlı Akbacak Karyesi'nde muhacirler için yapılacak ahşap mektebin maliyeti 2500 kuruştı ve muhacir halkın bu meblağı karşılamaya gücü yoktu. Maarif Nezareti de destek olamadı. Bu işin mahallî İslâmî cemaatin yardımıyla veya başka bir yolla yapılması gerektiğini hatırlattı ve mekteple ilgili gelişmelerden nezareti haberdar etmelerini istedi. Ayrıca başka köylerde bu hesaplanan maliyetin yarısına bu tarz mekteplerin yapılabildiğini ekledi. BOA, MF.MKT. 136/56-2.

⁴³ BOA, MF.MKT. 39/12-1.

⁴⁴ Yerel çözüm yollarının ve yerel aktörlerle politik figürlerin etkin bir şekilde modern bir taşra merkezinin oluşumunda yer almasına örnek olarak Arıkan'ın çalışması önemlidir. Fatma Melek Arıkan, "Periphery" In the Heartlands: Yenişehir and İznik, 1863-1909" (Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2018), 223, 225.

3.1. Mekteplerin İnşaatı İçin Malzeme Temini: İlimbey Karyesi’nde Bir Mektep Hikâyesi

Muhacir mahallelerinde mektep isteyen halk, inşaat için gereken malzemeyi toplamış ve kullanıma uygun duruma getirmişti. Farklı yörelerde bunun örneklerini görmek mümkündü. Mesela Maşukiye Karyesi’nde taş, kum ve kerestenin tedarik edilmesi ve işlenmesi köylülerden talep edilmişti.⁴⁵ Yine Pazarcık Nahiyesi’ne ait köylerde kerestenin temini ve kesilmesi muhacirlerden beklenmişti.⁴⁶ Hatta kerestelerin mîrî ormanlardan bilâ bedel tedarik edilmesine müsaade edilmişti.⁴⁷

Muhacirler cami-mektep inşaatını maddi olarak da desteklemişlerdi. Mektep için öncelikle mahalleli kendi arasında yardım toplamış, diğer kaynaklardan gelen destek bu birikime ilave edilmişti. Ayrıca mektebin inşaatında işçilik veya ustalık yaparak bizzat çalışmışlardı. Anlaşılan halk ya malzeme temin ederek ya da bizzat inşaatta çalışarak katkı sağlamıştı.⁴⁸ Hangi malzemelerin muhacirler tarafından karşılanacağı bazı keşif defterlerine kaydedilmişti.

İlimbey Karyesi Emlâk-ı Hümâyûn arazilerinde yer almaktadır. II. Abdülhamid döneminde padişaha ait “emlâk-ı hümâyûn” denilen mülklerin Hazine-i Hassa Nezareti idaresine geri verilmesi ile birlikte nezaret, iş ve personel hacmi açısından büyümüştü. Muhacirlerin bir kısmı padişahın bu arazilerinde müsait yerlere yerleştirilmişlerdi. Emlâk-ı Hümâyûn üzerine yapılacak çeşme, mektep ve cami gibi yapıların pek çoğu padişahın kendi hazinesinden karşılanarak yapılmıştı. Aydın, Bağdat, Edirne⁴⁹, Musul, Halep, Suriye, Yanya, Çatalca, İnegöl ve Akköprü emlâk-ı hümâyûn idarelerinin mevcut olduğu bölgelerdendir. Bu arazilerde okullaşmanın en çok olduğu yerler: Edirne, Beyrut, Hüdevdigar, Aydın, Halep ve Bağdat vilayetleridir.⁵⁰

⁴⁵ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.) 630/43835.

⁴⁶ BOA, MF.MKT. 61/1.

⁴⁷ İstanköy ve Rodos adalarına yerleşecek olan Girit muhacirleri için yapılacak evlerin inşaatında kullanılacak kerestelerin de bu şekilde ormanlardan kesilmesine izin verildi. Ayrıca kerestelerden vergi de alınmayacaktı. Ancak kum, kireç gibi diğer malzemelerden vergi alınması söz konusuydu. Bkz. BOA, BEO. 2954/2215. Ayrıca başka köylerdeki göçmen evlerinde kerestenin ücretsiz temin edildiğine, hatta bazı durumlarda devlet tarafından karşılıksız verildiğine dair örnekler için bkz. Faruk Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890),” *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980): 169-170.

⁴⁸ BOA, Y.A.RES. 39/21-12, 6 Temmuz 1886. Köylerde de göçmen halk inşaat için gerekli malzemenin hazırlanmasına yardım edecekti. “...ihzâr-ı levazımında muavenet-i mukteziyeyi ifa eylemek...” Y.A.RES. 39/21-3.

⁴⁹ Edirne’de Padişah’a ait emlak, çiftlikler ve arazilerden Kaza-yı Erbaa’ya (Silivri) bağlı Kılıçlı-i Sagir (Küçük Kılıçlı) ve Gelevri (Yolçatı) Çiftliklerindeki göçmen çocuklar için ilkokullar yapılmıştı. Bu okullardan mezun olanlar arasında dördü kimsesizdi. Bunların ikisi Tophane-i Amire alaylarına diğer ikisi de Bahriye Sanayi alaylarına devam ettiler. Bkz. BOA, HH.İ. 75/8.

⁵⁰ Kanal, *a.g.m.*, 159.

Geyve Kazası'na⁵¹ bağlı Gürcülerin oturduğu İlimbey Karyesi'nde de mektep ve cami ihtiyacı vardı. Bu kurumların meydana gelme süreci, muhacirlerin bürokratik birimlerle ilişkilerini ve muhacirlerin desteklerini anlamak için hususi bir öneme sahiptir. Konuya dair somut bir örneklik teşkil edeceğinden mevzubahis karyenin mektep edinme hikayesi burada detaylandırılmıştır.

1900 yılında İlimbey Karyesi'nde mektep ve cami inşaatında kullanılan malzemeler ve ücretleri şöyledir: Kum için 1200 kuruş, taş için 4000 kuruş, nakliye masrafı 1175 kuruş ve enkazı kaldırmak⁵² için 300 kuruş yani toplamda 6675 kuruş. Bu bedelin muhacirler tarafından tedarik edilmesi planlanmıştı.⁵³ İnşaatla kullanılacak kerestenin de Çiftlik-i Hümâyun ormanından ücret ödmeden temin edilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁴ Köylülerden bu inşaatlarda gönüllü veya ücret mukabili işçilik yapanlar olabilir. Kurumların toplam maliyeti, sıva, taş, kereste, cam, döşeme, çerçeve, tahta, nakliye, doğrama kapı, kiremit, çivi, kum, tuğla, kireç gibi malzemeler ile çalışanlara verilecek yevmiye dâhil olmak üzere, 34818 kuruştur.⁵⁵

Tablo 2: İlimbey Karyesinde Yapılan Cami ve Mektebin Keşif Defterine Göre Alınması Planlanan Malzemeler ve Masrafları (1900)⁵⁶

Kalfalık	2000,00 kuruş
Tuğla	3000 kuruş
Kereste	7500 kuruş
Sıva	3168,00 kuruş
Tahta	1050,00 kuruş
Kireç	750,00 kuruş
Kiremit	1200 kuruş
Kum	400,00 kuruş
Beş sandık cam	500 kuruş
Doğrama kapı	660 kuruş
Çivi	1000,00 kuruş
Takım	100,00 kuruş

⁵¹ Şimal Orenburg Türklerinden olan ve İlimbey Karyesi'nde öğretmenlik yapan Hidayetullah Bey'in Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'e yazdığı mektuba göre Geyve boğazı ve çevresindeki köylerden İlimbey, Karaçam, Nuruosmaniye, Şerefiye, Kışl kkaçay, Akçay, İstanbul Dere Gürcü muhacirlerin köyleriyken, Doğançay, Boğazköy, Adliye, Çınardibi, Yanık Şarkıye ve Direnk Çerkes muhacir köyleridir. Bkz. Ömer Türkoğlu, "Türk ve Türkçü Bir Muallimin İhbar Mektubu (1925)," *Kebikeç* 33 (2012): 305-310.

⁵² Enkazın kaldırılma masrafı olduğu gibi bazı durumlarda kendisinin de bir kıymeti vardır. Bkz. Mehmet Temel, "Muğla İdadî Mektebinin İnşaatı," *Asia Minor Studies* X/2 (2022): 167. Ayrıca Osmanlı'da maarif binalarının mimari yönden nasıl inşa edildiğine dair bakış açıları için bkz. Burcu Özgüven, "From the Ottoman Province to the Colony: Late Ottoman Educational Buildings in Nicosia," *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1-2/XXI (2004): 33-66.

⁵³ BOA, *Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR.)* 360/1-5. Başka köylerde de nakliye, kereste ve "amele" gibi kalemlerin masrafları mukim halk tarafından tedarik ediliyordu. Bkz. BOA, *HH.THR.* 360/1-7.

⁵⁴ BOA, *HH.THR.* 360/1-7.

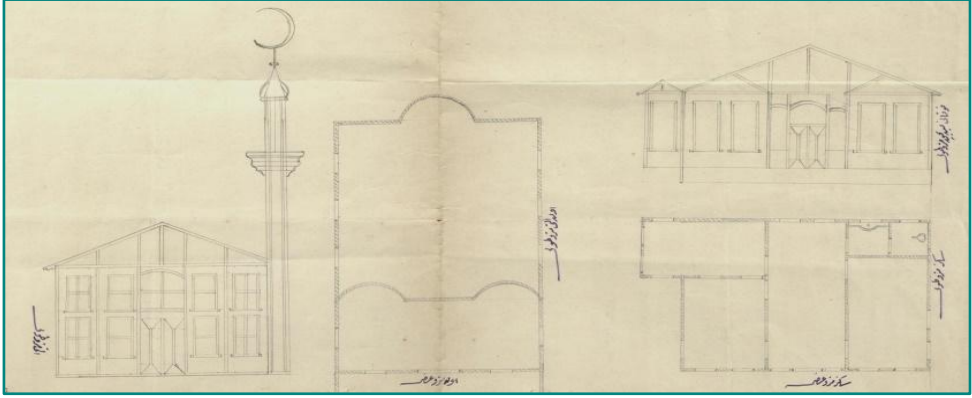
⁵⁵ Cami ve mektebin keşif defteri, BOA, *HH.THR.* 360/1-2. Mektep masrafının yaklaşık beşte birinin göçmen halk tarafından verildiği görülmektedir. Bkz. BOA, *HH.I.* 360/1-11.

⁵⁶ BOA, *HH.THR.* 360/1-2.

Sövelik	6400 kuruş
Döşeme	2400 kuruş
Ustaların yevmiyesi	5400,00 kuruş
Amele yevmiyesi	960,00 kuruş
Sarı od tahtası	1750 kuruş
Çerçeve	1440 kuruş
Nakliye	500,00 kuruş
Taş	400 kuruş
Toplam masraf	34818,00 kuruş

Muhacir halkın mektep ve cami için enkaz masraflarını karşılamalarına ve malzeme olarak kum ve taşı temin etmelerine karar verilmişti. Mektebin ahşap bir yapıda olması düşünülmüştü ancak Nezarete göre kargir yapı tercih edilmeliydi.⁵⁷ Neticede inşaatların bedeli muhacirler tarafından karşılanacak nakliye bedeli haricinde 32.309 kuruştur.⁵⁸ Planlanan yapılar Hazine-i Hassa Nezareti'nin yönetiminde muhacirlerin de her yönden dahil olmaları ile ortaya çıkarılmıştı. Kurumların planı çizilmiş ve keşif defteri hazırlanmıştı.⁵⁹ İlimbey Karyesi'ne yapılan cami-mektep planı⁶⁰ detaylı bir şekilde Hazine-i Hassa Nezareti evraklarında tespit edilmiştir. (Resim 1). Plan üzerinde mektep binasının enine ve boyuna kaç metre olacağı belirtilmiştir.

Resim 1: Cami ve mektep planı (1900)

İlimbey Karyesi'nde bu yapılara muhacir halkın vereceği desteğin şekli ve boyutu, inşaattan sorumlu İzmit Çiftlikât-ı Hümayun çalışanlarının karyenin önde gelenleriyle görüşüp anlaşması neticesinde belirlenmişti. Bu görüşmede bir pazarlık yapılmış; muhacirlerin yapacağı yardım, muhtar ve ihtiyar heyetine taahhüt ettirilmiş ve okulun keşif

⁵⁷ BOA, HH.THR. 360/1-7.

⁵⁸ BOA, HH.THR. 360/1-11.

⁵⁹ Mektep ve cami için çok detaylı bir keşif defteri hazırlanmış. Duvarcı, sıvacı, taşçı ve dülger gibi işçilere verilecek ücretler de detaylandırılmıştır. Ayrıca muhacir halkın ne kadar ve ne şekilde destek olabilecekleri de hesaplanmıştır. Bkz. BOA, HH.THR. 360/1-5,6.

⁶⁰ BOA, HH.THR. 360/1-1.

defterine kaydedilmişti. Böylece okulu meydana getiren sermayenin nasıl temin edildiği Maarif Nezareti tarafından öğrenilmişti.⁶¹ 1913-14 tarihinde Geyve'nin merkezinde birer adet, ona bağlı yerlerde ikişer tane kız ve erkek öğrencilere yönelik yapılan ibtidâî mekteplerinden⁶² birinin İlimbey'de yapılan mektep olduğu söylenebilir.

4. Mektep İnşasında Muhacir Devlet Dayanışması: “Toplum İçinde Devlet”

Mektep ve cami için köylülerin verecekleri yardımın resmî bir sözleşme haline getirilmesi İlimbey Karyesi Mektebi dışında başka birçok yerlerde de gerçekleştirilmişti. Benzer taahhütnameler Gemlik ve Erdek Kazaları'na bağlı İhsaniye, Tevfikiye, Lütfiye, Sultaniye ve Mecidiye karyelerindeki ibtidâî mektebi inşaatları sırasında oluşturulmuştur. Mecidiye Köyü için düzenlenen taahhütname⁶³ şu şekildedir:

“Mecidiye Karyesi'ne müceddeden inşa edilecek bir bâb mektebin üç bin kuruşla inşa edileceğinden iki bin kuruşunun karye ahalisi tarafından iâneten tesviye edileceğinin taahhüt edilerek Gemlik maarif komisyonuna ita ve takdim kılındı. 2 Şubat 1317.

Muhtarın mührü: Muhtar-ı evvel der karye-i Mecidiye, Aza mührü: Ali”

Muhacirlerin destekleri bu taahhütnameler vesilesiyle resmîleşmekte ve kalıcılık kazanmaktadır. Maarif Nezareti, Emlâk-ı Hümâyün İdaresi ve muhacirlerden seçilen ihtiyar heyeti arasında karşılıklı ve hareketli bir ilişki mevcuttur.⁶⁴ Muhacirlerin ileri gelenlerinden oluşturulan köy meclisleri esasında halk ile devlet çalışanları arasında aracı bir role sahiptir.

Hükümetin organize ettiği modernleşme projelerinin, taşra idarelerinin kaynaklarına bağlı olduğunu gösteren Arıkan, II. Abdülhamid yönetiminin ilçelerin yeniden inşasını sağlamak ve 93 Harbi'nin olumsuz etkisini iyileştirmek adına taşra idareleriyle iyi geçinmeyi tercih ettiğini belirtir. Hükümet kendi ideolojisini ve somut birtakım yapıları yaygınlaştırarak modernleşme projelerini destekleyen bir toplum oluşturmaya çalışmıştır.⁶⁵ Bu çalışmada tespit edilen örnekler ise muhacir mahallelerinde mektep kurulma süreci

⁶¹ “...kum ve taş ile levazım-ı inşaiye masarîf-ı nakliyesinin meccanen taraflarından ifası taahhüt ettirilmiş...” BOA, HH.THR. 360/1-7.

⁶² Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşmes Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, XI. Cilt, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 200.

⁶³ 15 Şubat 1902 tarihli taahhütnâme, BOA, MF.MKT. 642/5-4. Diğer karyelerde yapılan taahhütnâmeler için bkz. MF.MKT. 642/5-4, 5. Ayrıca Gemlik Kazası'nda mevzubahis karyelere yapılacak mekteplere ait keşif defteri ve plan belediye Hendseshâne birimi tarafından incelendi. Keşif defteri inşaatın yapımına dair eksik bilgiler içerdiğinden onaylanmadı. Mekteplerin alanı göz önüne alındığında belirlenen masrafla planlanan yapının ortaya çıkartılması kolay değildi. Dikkat edilmesi gereken hususlar vardı. Bkz. BOA, MF.MKT. 642/5-10. Muhacirler için yapılan mekteplere ait planlar, masraflar resmî kurumlar tarafından detaylı olarak inceleniyordu.

⁶⁴ İmam, muhtar ve önde gelen ailelerin temsilcilerinden oluşan ve muhacir toplumları arasındaki ilişkiyi organize eden muhacir köy meclislerinin imparatorluk sathında değişken rollere sahip olduğu vurgusu için bkz. Vladimir Hamed-Troyansky, “Imperial Refuge: Resettlement of Muslims From Russia in the Ottoman Empire, 1860-1914” (Doktora Tezi, Stanford University, 2018), 181.

⁶⁵ Arıkan, a.g.e., 223, 225.

özelinde mevzubahis ilişkinin aslında çift yönlü ve neredeyse simetrik olduğunu göstermektedir. Bu açıdan devlet yetkilileriyle halkın kurduğu iletişim sürecini ve görev paylaşımlarını Joel Migdal'ın "toplum içinde devlet" ("state in society") yaklaşımı ile açıklamak uygun olabilir. İktidarı, tüm gücü elinde tutan, yönettiği zayıf kitleyi "başkalarının kurallarını pasif bir şekilde kabul eden"⁶⁶ kalabalıklar şeklinde değerlendiren varsayımlara katılmayan Migdal'a göre devlet, şartlara ve etkileşim kurduğu gruplara göre aldığı kararları yeniden gözden geçirebilir. Devlet değişmeyen bir yapı değildir, aksine toplumdaki farklı yapılar ve gruplarla iletişim kurdukça, halkın taleplerini öğrendikçe ve onlara munasip bir karşılık vermeye çalıştıkça kendi içinde bir dönüşüm geçirmesi kaçınılmazdır.⁶⁷ Toplumsal oluşumlar da devletle etkileşim sürecinde amaçlarını, araçlarını ve yöntemlerini değiştirebilirler. Devlet ve toplumsal oluşumlar birbirine bağımlı olup; değişim ve dönüşüm halindedirler.⁶⁸ Migdal, "egemenlik ve değişim" in daha iyi anlaşılması için toplum içinde karar alınması gereken durumlarda ortaya çıkan mücadeleye yahut anlaşmazlıklara bakılması gerektiğini savunmaktadır.⁶⁹ Bu yaklaşıma göre belli bir konuda gruplar arasındaki anlaşmazlık ya da devletin gruplarla olan anlaşmazlığı yöneticilerin konuyla ilgili politikasını değiştirir; böylece devlet en başta belirlediği yöntemi uygulayamayabilir. Onun yerine karşılıklı fayda/memnuniyet sağlayacak alternatif bir politika geliştirebilir. Yani devlet tek başına karar almak yerine toplumsal şartları, gruplar arası mücadeleleri, grupların yönetimle etkileşimlerini ve yerel aktörlerin rollerini göz önüne alarak yetkinliğini belirler.

Muhacir mahallelerinde mahallenin ileri gelenleri, gereken durumlarda resmi makamlardan yardım istemişler, dilekçeler yazmışlardır. Muhacir halkın bu şekilde dilekçe yazması, Migdal'ın bahsettiği bürokratik mücadelenin bir parçasıdır. Mali ilişkinin kurulmasında ilk etkileşimin tabandan yukarıya doğru olduğu görülmektedir. Bu mücadelenin neticesinde, mektebin oluşum sürecine, bürokratik birimleri temsil eden memurlar dâhil olmuşlardır. Devlet ve toplumsal kesimler arasında tesis edilen temaslar, her iki tarafın nüfus ve yetki sahasını yeniden tanımlamakta, dönüştürmekte ve onlara esneklik kazandırmaktadır.⁷⁰ Mektebin krokisi, inşaat malzemelerinin seçimi ve temini yerel şartlar göz önüne alınarak belirlenmiştir. Planlamanın muhacir ileri gelenleriyle devlet görevlileri arasında yapılması ve sürecin yerel şartlara göre belirlenmesi, otorite sahibi devletin bu konuda daha önce belirlediği şablonu halka dayatmadığını hem yerel koşulları hem bürokratik düzeni gözetmeye çalıştığını göstermiştir. Ayrıca bazı muhacir mahallelerinde varlığı tespit edilen taahhütnameler, muhacir halkın merkezi yönetimin "pasif alıcıları" olmak yerine kendi hayatlarını etkileyecek bir meselede aktif rol aldıklarını kanıtlayan evraklar mahiyetindedir.

⁶⁶ Joel S. Migdal, "The State-in-Society Approach: A New Definition of State and Transcending the Narrowly Constructed World of Rigor," *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another* (UK: Cambridge University Press, 2004), 9.

⁶⁷ Migdal, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁸ Joel S. Migdal, "A Model of State-Society Relations," *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*, (UK: Cambridge University Press, 2004), 56.

⁶⁹ Migdal, *a.g.e.*, 10.

⁷⁰ Beverly Thaver and Lionel Thaver, "State-in-Society: the Mutual Constitutiveness of the Developmental State and Higher Education in South Africa," *African Sociological Review* 13/1 (2010):64.

Sonuç

II. Abdülhamid zamanında ibtidâî ve sıbyan mektepleri masraflarının, öğretmen maaşlarının yerel gelirlerle karşılanması politikası takip edilmişti. Ancak bu durum daha çok teoride kalmış; özellikle pek çok muhacir mahallesinin buna güç yetirememesi sonucunda merkezi ve yerel kaynaklar buluşturulmuştu. Muhacir mahallerinde mektepler için harcanan bütçe kaynaklarının tespit ve tasnif edilmesi çalışmanın önemli çıktılarının biridir. Bu kaynaklardan Maarif, Maliye ve Evkaf Nezaretleri bütçelerine verilen 1000'er liralık ek ödeme, maarif kurumlarına harcanan kalemler arasında yer edinmiştir. Bu ödeneğin muhacir mahallelerine yapılan mektepler dışında nasıl kullanıldığı başka bir araştırmanın konusu olabilir. Çalışmanın araştırmacılara sunduğu başka bir sonuç, mektep inşaatının planı ve masrafların paylaştırılması için muhacir ihtiyar heyeti ile memurlar arasında imzalanan taahhütnamelerin varlığıdır. Ayrıca mevzubahis pazarlık/anlaşma süreci Migdal'ın "Toplum içinde devlet" anlayışı ile açıklanmıştır. Çalışma, muhacirlerin eğitim kurumlarının yaygınlaşmasında etkin roller oynadıklarını göstermiştir. Göçmenlerin hem bürokratik çabaları hem de fiziksel yardımları mektepli mahallelerin oluşmasında göz ardı edilemez. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminde muhacir mahallelerinin oluşumu vesilesiyle yapılan yeni mektepler, imparatorluğun dört bir tarafında gerçekleştirilmeye çalışılan okullaşma projesini hızlandırmıştır. Bu katkının miktarını/derecesini anlamak ancak sayısal verilerle mümkündür ki o da başka bir çalışmanın konusu olabilir. Ayrıca muhacir halkın resmî kurumlarla olan ilişkileri, sıradan göçmenlerin yeni hayatlarının inşasında başrolde olduklarını, sessiz ve pasif pozisyonda olmadıklarını göstermektedir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi

: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması

: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review

: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support

: The authors declared that this study has no financial support.

Bu çalışma Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar danışmanlığında 30.10.2023 tarihinde tamamlanan "93 Harbi'nden Balkan Savaşlarına Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Eğitimi (1877-1913)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023).

This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Education of Immigrants in the Ottoman Empire from the Ottoman-Russian War to the Balkan Wars (1877-1913)", supervised by Prof. Fatih Mehmet Sancaktar (Ph.D. Dissertation, Istanbul University, Istanbul, Türkiye, 2023).

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 866/64881.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 526/8; 521/13

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT), 350/54; 1392/76; 1736/67; 2393/69.

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH.MUİ), 5/50.

Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 132/52; 159/25; 142/6; 131/64; 75/8; 360/1.

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR), 360/1.

İrade Dahiliye (İ.DH), 630/43835.

İrade Maliye (İ.ML), 68/49.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 108/4644.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT), 294/78; 424/79; 882/24.

Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF.MKB), 20/160.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 1088/67; 1094/56; 1194/63; 630/32; 944/57; 145/133; 136/56; 39/12; 61/1.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 14/29; 21/66; 78/47.

Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES), 5/50; 39/21.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2584/18.

Salnâmeler

1325 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmîsi, Def'a: 34, Vilayet Matbaası.

1303 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmîsi, Def'a: 13, Vilayet Matbaası.

1263 Sene-i Hicriyesine Mahsûs Salnâme-i Devlet-i Aliyye, İstanbul: Tabhâne-i Âmire.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akto, Veysel. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İkdâm Gazetesi ve İslamcılık (1897-1899)." Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.

Alkan, Mehmet Ö. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşmes Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, VI. Cilt, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Arıkan, Fatma Melek. "Periphery" In the Heartlands: Yenişehir and İznik, 1863-1909." Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2018.

- Ateş, Nilüfer. "Bursa'da Kurulan Muhacir Vakıfları." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/XXXIX (2020): 685-711.
- Erken, İlkey. "II. Abdülhamid Devrinde İşkodra Vilayeti'nde Rüşdiyeler." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/II (2021): 463-507.
- Fratantuono, Ella. *Governing Migration in the Late Ottoman Empire*. UK: Edinburgh University Press, 2024.
- Gündüz, Mustafa. "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar." *Muhafazakar Düşünce* 4/XVI-XVII (2008): 165-186.
- Hamed-Troyansky, Vladimir. "Imperial Refuge: Resettlement of Muslims From Russia in the Ottoman Empire, 1860-1914." Doktora Tezi, Stanford University, 2018.
- Hamed-Troyansky, Vladimir. *Empire of Refugees North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*. USA: Stanford University Press, 2024.
- Kanal, Hümmet. "Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlâk-ı Hümayûn'a İnşa Edilen Okullar." *SUTAD* XL (2016): 151-176.
- Karabekmez, Meryem. "The Role of Provincial Directors of Education in the Formation of Modern Ottoman Schooling, 1881-1908." Yüksek lisans tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2012.
- Karabekmez, Meryem. "93 Harbi'nden Balkan Savaşlarına Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Eğitimi." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.
- Kılıç, Pelin İskender. "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları." *Journal of History Studies* 9/III (2017): 111-120.
- Kocacık, Faruk. "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)." *Osmanlı Araştırmaları* 1/I (1980): 137-190.
- Lorenz, Fredrick Walter. "A Taste of Empire: Sacred Bread, Refugees, and the Making of Ottoman Imperial Subjects." *Global Food History*. (2025), 1-20. (erişim: 12.06.2025).
- Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi'. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı, XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Taceddin Kayaoğlu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Migdal, Joel S. "The State-in-Society Approach: A New Definition of State and Transcending the Narrowly Constructed World of Rigor." *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. UK: Cambridge University Press, 2004.
- Migdal, Joel S. "A Model of State-Society Relations." *State in Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. UK: Cambridge University Press, 2004.

- Nurdoğan, Arzu M. *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*. İstanbul: Çamlıca, 2016.
- Nurdoğan Demirkıran, Arzu Meryem. "Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Eğitim (1775-1876)." *Kronolojik ve Tematik Türk Eğitim Tarihi*, 4.bs., Mustafa Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020.
- Özgüven, Burcuç "From the Ottoman Province to the Colony: Late Ottoman Educational Buildings in Nicosia." *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1-2/XXI (2004): 33-66.
- Paşaoğlu, Derya Derin. "93 Harbi Sonrası-Muhacir Sorunlarına Kurumsal Çözümlerden: Yetim Muhacir Kız Çocuklar İçin Açılacak Mektebe Dair Emirname Üzerine Değerlendirme." *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) -Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyumu 1-2 Kasım 2018 İstanbul Bildirileri*, Fatih M. Sancaktar, Ayna Askeroğlu Aslan vd. İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, 2019.
- Polat, Habibe. "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi." *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 3/II (2020): 107-132.
- Somel, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908, Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden: Brill, 2001.
- Somel, Selçuk Akşin. "Maarif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in raporları ve müslim ve gayrı müslim eğitimi: II.Abdülhamid devri Selanik taşrasında maarif meselesi (1885-1886)." *Tarih ve Toplum* 1/II (2005): 113-147.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Temel, Mehmet. "Muğla İdadi Mektebinin İnşaatı." *Asia Minor Studies* 10/II (2022): 153-172.
- Thaver, Beverly and Lionel Thaver, "State-in-Society: the Mutual Constitutiveness of the Developmental State and Higher Education in South Africa." *African Sociological Review* 13/I (2010): 57-77.
- Türkoğlu, Ömer. "Türk ve Türkçü Bir Muallimin İhbar Mektubu (1925)." *Kebikeç* 33 (2012): 305-310.
- Yüksel, Hasan. "Kafkas Göçmen Vakıfları." *Vakıflar Dergisi* 5/V (1994): 465-90.